

הרב ראובן טרגין

דרך הוראת הגמרא של הרב אהרן ליכטנשטיין

א. ייחודה של ההוראה התלמודית

ייחודו של מורנו ורבנו הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א (להלן: הרא"ל) חורג הרבה מעבר לגישתו להוראת התלמוד. עיקר ייחודו טמון בכך שהוא ייחודי בהרבה תחומים ומובנים. מכל מקום, יסוד וראשית היכרותנו עימו כבני ישיבה היה ונשאר באמצעות לימוד דרכו הייחודית בהוראת גמרא.

ייחוד שיטתו הלימודית מתבטא בכך שהוא היחיד בדורנו ובדורות הקודמים שהצליח להעניק לאלפי תלמידים את היכולת ללמוד וללמד באותה צורה שבה הוא עצמו מלמד. יש כמובן אלפי ראשי ישיבות ור"מים שמלמדים גמרא ברמה גבוהה, אך רוב תלמידיהם אינם מקבלים מהם את היכולת ליישם את שיטת הלימוד באותה רמה. לעומת זאת, המתודיקה של הרא"ל חוללה מהפכה בלימוד הגמרא בעולם הישיבות כולו, וייתכן שאף בעולם האקדמי¹. למעשה, צורת הלימוד אותה חידש השפיעה על ציבור הלומדים בצורה כל כך רחבה, עד שנדמה שרבים מאלו הלומדים כיום מפי הרא"ל אינם מודעים לכך שהם משתמשים בכלים שהוא חידש ולחידוש שיש בשימושם. ייתכן שזו אחת הסיבות לכך שעד היום שיטת הלימוד של הרא"ל אינה מוערכת כראוי לה.

סיבה נוספת להערכה המוגבלת טמונה כנראה בכך שאפילו תלמידיו אינם מבינים תמיד או יודעים לנסח את הייחודיות ואת גודל החידוש שבשיטתו הלימודית². נדמה שגם מי שהצליח בראשית לימודיו אצל הרב להעריך, ואפילו

1. כמי שלא עסק בלימוד גמרא בעולם האקדמי, קשה לי למדוד את מידת ההשפעה של הרא"ל במישור זה. מטבע הדברים, ייתכן שגם עולם המחקר משתמש בחלק מהכלים שהכניס הרא"ל לעולם הלימוד הישיבתי.

2. מניסיוני כר"ם בישיבה, נדמה לי שמידת ההערכה של התלמידים לרא"ל תלויה במידה רבה במידת הניסיון הלימודי שלהם. רק מי שנחשף ללימוד גמרא בעיון ברמה גבוהה קודם שהגיע לישיבה, יכול להיות ער לייחודיות שבשיטת הלימוד של הרא"ל.

לנסח, את הייחודיות ואת גודל החידוש המאפיינים את הכלים הלימודיים שקיבל, התרגל אליהם לאחר שנים רבות של שימוש, וממילא אותה הערכה ראשונית פחתה. מטרתי במאמר זה היא להסביר את הייחודיות הקיימת בדרך הלימוד וההוראה של הרא"ל, שאפשרה לו לשנות את האופי של לימוד הגמרא הבריסקאי הקלאסי³ כדי לעשות זאת, אקדים ואתייחס להתפתחות דרכי הלימוד בדורות שקדמו לרא"ל.

ב. הלימוד הקלאסי והלימוד הבריסקאי

מאז ומעולם היה ברור בעולם הישיבות כי מטרת לימוד גמרא בעיון היא השגת הבנה מעבר לפשט הטקסטואלי. אולם, לאורך מאות ואלפי שנות לימוד תורה שבעל פה היו הבנות שונות לגבי אופיו של אותו 'מעבר'.

ברוב התקופות, הלימוד העיוני הרווח התבסס על קושיות הקשורות לטקסט המקורי: האמוראים דנו בקושיותיהם על המשנה, הראשונים בקושיותיהם על המשנה והגמרא, והאחרונים בקושיותיהם על המשנה, הגמרא והראשונים. קל מאד למצוא דוגמאות לגישה לימודית זו, החל בפירושם של בעלי התוספות וכלה בפירושי האחרונים, ובראשם המהרש"א, המהרש"ל, המהר"ם והרש"ש. הדיונים המצויים בדבריהם אומנם עסקו לעיתים גם בשאלות עקרוניות, אך הדבר לא היה אחת ממטרות הלימוד ובוודאי לא נוסח כמטרתו הבלעדית או אפילו העיקרית. לכן, גם כאשר בעלי התוספות, למשל, מציגים סברה, אין מטרתם ללבן במדויק ובצורה מלאה את יסודה, משמעותה והשלכותיה. הדבר גורם לכך שפעמים רבות הצגתה של סברה משאירה את הלומד בציפייה להבהרה שבעלי התוספות אינם מרגישים צורך לתת.

דרך לימוד זו הגיעה לשיאה במאה השנים שקדמו להופעת דרך הלימוד הבריסקאית, והיא מיוצגת נאמנה בספרים כגון שו"ת שאגת-אריה, כלימוד הבנוי משרשרת של קושיות ותירוצים הבנויים זה על גבי זה.

לעומת דרך לימוד זו, דרך הלימוד הבריסקאית העבירה את מוקד העיסוק מתירוץ קושיות אל הגדרת יסודות הדין והבנת פרטי ההלכה לאור יסודות אלו. הגדרות כאלו אומנם היו קיימות במקורות קדומים יותר, אך הן לא עמדו במרכז הלימוד ולכן לא הוצגו ולובנו בצורה שיטתית ורחבה.

3. להרחבה נוספת ביחס לחידוש הקיים בשיטת לימוד הגמרא של הרב אהרן ליכטנשטיין, עיין: א. קרומבין, מר' חיים מבריסק והגר"ד סולוביצ'יק ועד "שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין": על גלגוליה של מסורת לימוד, נטועים ט (תשסב), עמ' 51-94; הנ"ל, על "שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין - דינא דגרמיי", עלון שבוע 158 (תשסא), עמ' 115-129; וכן במאמרו של הרב דני וולף בספר זה.

ג. ביטויים לשוני בין הדרכים

היחס בין התשובה והשאלה

השוני בין הדרך הבריסקאית לבין הלימוד המסורתי מתבטא בין השאר ביחס בין הקושיה לבין התירוץ.

בלימוד העיון המסורתי, המטרה המרכזית היא לתרץ קושיות. העיון וההעמקה הם תוצר של קושיה, ובלעדיה אין כל סיבה לעיון. בלימוד כזה, אין כל משמעות לצורת התירוץ. כל עוד הוא עונה על השאלה הוא קביל. לכן לא נמנעו האמוראים, הראשונים והאחרונים, להשתמש בדיוקים טקסטואליים או בניסוח של "לאו דווקא" בכדי לתרץ קושיות. תירוצים אלו קבילים בדיוק כמו תירוץ הבנוי על סברה. לעומת זאת, המטרה המרכזית של דרך הלימוד הבריסקאית היא מציאת תירוץ אשר יתרום להגדרת הדין. ניתן לומר, כי בעוד שנקודת המוצא של הלימוד המסורתי הייתה הקושיה, נקודת המוצא של הלימוד הבריסקאי היא התירוץ, באמצעותו נוכל לשפוך אור על יסוד הדין. אומנם על מנת להגיע לתירוץ פותחים הבריסקאים את ניתוחיהם בקושיה, אך מטרתם חורגת הרבה מעבר לתירוץ הקושיה הספציפית. הקושיות הינן מקפצה לליבון יסוד הדין.

היחס למקורות

בניגוד לדרך הלימוד המסורתית, שמטרתה הייתה להבין את הנאמר בטקסט המקורי, דרך הלימוד הבריסקאית שואפת להבין את יסוד הדין ואופיו. הבריסקאי מעוניין לא רק ללמוד ולהבין את הטקסט הספציפי, אלא בעיקר ללמוד ממנו משהו עקרוני. עיקר מגמתו אינה הבנת הטקסט, אלא הנושא הכללי של יסוד הדין. שינוי זה השפיע על מבנה החיבורים שכתבו הבריסקאים. למשל, ספרו של ר' חיים מבריסק לא נכתב על סדר הדף, כמו החיבורים של ה'פני-יהושע' ושל ר' עקיבא אייגר, או על סדר ה'שולחן-ערוך', בדומה לחיבורים שכתבו ה'קצות' וה'נתיבות'. הוא נכתב על סדר משנה-תורה לרמב"ם. כפי שכתבנו, הסיבה לכך היא שהחיבור נועד לרדת לעומקם של נושאים תלמודיים ולא לפרש את הרצף הטקסטואלי של הגמרא.

למעשה, גם כשבריסקאי לומד את הגמרא כסדרה הוא מתייחס לסוגיות השונות כאל חלקים מהנושא הכללי בו כל אחת מהן דנה. ביטוי לגישה זו ניתן לראות בצורת הכתיבה של חידושי הבריסקאים על הש"ס. בשונה מגדולי האחרונים, ראשי הפרקים באותם חיבורים הם הנושאים העולים מתוך דפי הגמרא. הספרים

מחולקים לסימנים ולא לדפי גמרא, ופעמים רבות יש לאותם סימנים כותרות המבהירות את הנושא הנידון. כיום ישנו אפילו תוכן עניינים בראשית הספר. צורת עריכה זו מורה שוב כי מטרת החידושים אינה לפרש את הטקסט התלמודי או את דברי רש"י ותוספות, אלא לבאר נושא כללי העולה מתוך הסוגיה.

במאי קמיפלגי?

התמקדות דרך הלימוד הבריסקאית ביסודות הדין מתבטאת גם ביחסה אל המחלוקת.

כידוע, מסורת התורה שבעל פה בכלל והתלמוד בפרט כוללת מחלוקות רבות. הגמרא דנה בהרחבה בהבנת אותן מחלוקות ועונה תשובות שונות לשאלה "במאי קמיפלגי?". לעתים האמוראים תולים את הדעות השונות בסברות שונות, אך לעתים קרובות הם מסבירים את המחלוקת לאור פרשנויות שונות של פסוקים, משניות או טקסטים אחרים.

התמקדות הבריסקאים בצד העקרוני של הדין מביאה אותם לחפש זאת גם במחלוקות. הסברים עקרוניים מוצעים אצל הבריסקאים לא רק למחלוקות שלא הייתה להן התייחסות עד עתה (כגון מחלוקות ראשונים, ובמיוחד מחלוקות בין הרמב"ם והראב"ד), אלא גם למחלוקות שכבר הוצע להן בגמרא הסבר טכני. לדידם, העובדה שהאמוראים תולים מחלוקות תנאים בהבנת פסוק עדיין משאירה פתח לשאלת המשך: למה יש מחלוקת בהבנת הטקסט?

הבריסקאים ייתנו לשאלה זו תשובה עקרונית – קרי, המחלוקת בהבנת הטקסט מבוססת על מחלוקת עקרונית בהבנת הדין.

עמעום החידוש הבריסקאי וסיבותיו

רוב לומדי הגמרא בדורות האחרונים, כולל בדורנו, הושפעו מדרך הלימוד הבריסקאית. אין מדובר רק בלומדים המזדהים במפורש עם הדרך הבריסקאית, אלא גם ברבים שאינם מזדהים איתה, ולעיתים אף מבטאים התנגדות אליה. אלו האחרונים אומנם מתייחסים פחות לצד העקרוני הקיים בכל סוגיה, אך בסופו של דבר גם הם כוללים את החיפוש אחר הגדרת הדין כחלק מרכזי ממטרת הלימוד שלהם. למעשה, אף ראש ישיבה בימינו לא יעביר שיעור כללי המורכב אך ורק מהעלאת הקושיות ותירוצן ללא 'מהלך' הקשור להגדרת הדין.⁴

4. באופן כללי ניתן לתלות את שתי הגישות שהעלינו בדרך הלימוד של שתי הישיבות הגדולות – חברון ופוניבז'. חברון היא הישיבה הבריסקאית יותר, ואילו פוניבז' אומנם איננה מגדירה עצמה כבריסקאית

למרות עומק חדירת שיטת הלימוד הבריסקאית לעולם הישיבות וההשקעה הרבה המושקעת בלימודה, רבים מהתלמידים אינם מגיעים לרמה המאפשרת להם ליישם את שיטת הלימוד בצורה עמוקה באופן עצמאי. נראה שתופעה זו נובעת מצורת הלימוד ומהצגתה בראשית הופעתה, ובמידה רבה אף בימינו.

על אף שהבריסקאים שינו את מטרת הלימוד, רובם שימרו, ועדיין משמרים, את סגנון העברת השיעור המסורתי הבנוי על קושיות ותירוצים. לדוגמה, למרות המהפכה בדרך הלימוד שחולל ר' חיים מבריסק, מי שיעיין בספר חידושיו על הרמב"ם לא ירגיש בהכרח כי מדובר בספר מהפכני. הספר דומה לקודמיו הן מבחינה עיצובית – שני טורים של אותיות רש"י – והן מבחינת תוכן הקטעים, הכוללים תירוצים לקושיות שונות על שיטת הרמב"ם. ייחודו של הספר טמון אך ורק בכך שכל תירוץ כולל את הגדרת יסוד הדין בו הרמב"ם עוסק.

שמירת סגנון העיצוב והכתיבה הקלאסי גרם להצגת הדרך המחודשת כהמשך של זו הישנה, והמעט במידת רבה את השוני בין הדרכים, או לפחות את הרגשת השוני בעיני הלומד. ייתכן שר' חיים בחר לכתוב את חידושיו בדרך כזו כתוצאה מתפיסה אמונית לפיה לא יכול לחול שינוי בתורה הנצחית,⁵ תפיסה שהייתה תחת מתקפה כבדה מצד תנועת ההשכלה והרפורמה במאה ה-19 בה יצא הספר לאור. מכל מקום, העובדה שראשוני בריסק ותלמידיהם טרחו להציג את שיטתם החדשה בלבוש הישן הקשתה על פיתוח מתודולוגיה לימודית מתאימה ליישום השיטה. נוצר מצב מוזר, בו דרך לימוד שאמורה הייתה להניב פרי מזן חדש, זרעה לצורך כך זרעים (כלים לימודיים) שנועדו ליצירת הזן הישן.

בהעדר מי שיציג כלים לימודיים חדשים בצורה שיטתית ומוצהרת, אפילו תלמידים שקיוו להגיע להגדרת יסודות הדין תוך כדי הלימוד התקשו לעשות זאת בפועל.

ד. חידושו של הרא"ל

רבניו של הרב ליכטנשטיין היו מעמודי התווך של דרך הלימוד הבריסקאית. אולם, גם אם העבירו את שיעוריהם לאלפי תלמידים, רק מעטים מאלו הצליחו לסגל לעצמם את הכלים הדרושים ללימוד עצמי באותה צורה. נדמה כי הצלחתו

אך עדיין מושפעת מדרך לימוד זו. השוני בין הישיבות כנראה קשור להבדל בין דרך הלימוד של הרב איסר זלמן מלצר לבין זו של הרב שמואל רוזובסקי, שרבו היה הרב שמעון שקאפ.
5. נראה לי שרוב לומדי הגמרא בימינו חושבים שהם לומדים באותה דרך בה למדו רבי עקיבא איגר, הרמב"ן ור' עקיבא (וכמובן אינם מודעים להבדלי הלימוד בין שלושת אלה).

הייחודית של הרא"ל טמונה בכך שהעביר את שיעוריו בצורה שהבליטה את המטרה הייחודית העומדת במרכז הלימוד הבריסקאי, וכן הציג במפורש את הכלים בהם יש להשתמש כדי ליישם שיטת לימוד זו.

בראש ובראשונה, מבנה השיעור של הרא"ל מבהיר כי מטרתו המרכזית של הלימוד היא להגיע להבנת יסוד הדין. השיעור אינו מתחיל ואינו בנוי סביב קשיים הנובעים מדברי הגמרא, רש"י או בעלי התוספות, אלא מוצג מראש כחיפוש אחר יסודות הדין. בהתאם לכך, גם השאלות המרכזיות הנשאלות לאורך הלימוד המשותף מובילות להצגת יסודות הדין ובירורם.

על מנת לברר את יסודות הדין, פיתח וניסח הרא"ל מערכת של כלים לימודיים, המאפשרת את הפיכת תהליך הלימוד מדיון מקרי בקושיות ובתירוצים למחקר מדעי ומאורגן המכוון לזיהויין של שאלות מרכזיות ולדליית התשובות ומשמעותן מדברי הראשונים והאחרונים.

הכלי המתודולוגי העיקרי אותו פיתח הרא"ל הוא החשיבה האפריורית. כיון שמטרת הלימוד היא להגיע ליסודות העקרוניים של הדין, מדגיש הרב את הצורך לנסח שאלות יסודיות על מהות הדין וכיוונים אפשריים לפתרון עוד קודם העיון במקורות בהם מופיע אותו דין. ממילא, חלק מרכזי מהלימוד כולל העלאת הבנות אפריוריות, שאומנם אפשריות באופן עקרוני אך אינן מתאימות לצורה בה מופיע הדין במקורות עצמם.

אם כן, בעוד הלימוד המסורתי התמקד רק באפשרויות המבוססות בראיות, או לפחות בכאלו המסוגלות לפתור קושיות טקסטואליות, חשיבתו האפריורית של הרא"ל בנויה על הצבת אופציות המבוססות על חשיבה לוגית עוד קודם שנמצא להן ביסוס, ולעתים גם כאשר אין להן ביסוס במקורות כלל.

בנוסף להצגה אפריורית של שאלות וכיווני מחשבה, מציג הרב כלים למיקום סוגיה ספציפית במערך הסוגיות הכללי בו מופיע אותו דין. בשיעוריו מדגים הרא"ל כיצד לזהות את העיקרון העולה מכל סוגיה ביחס לדין הנדון, יחד עם סיווג ומיקומו בתוך המערכת הרעיונית הכללית של הדין. במוקד הדיון בהקשר זה מעמיד הרב בירור משולש, הכולל את מקור הדין, אופיו והיקפו.⁶

6. השימוש של הרא"ל במילה 'היקף' מהווה דוגמה טובה לניסוח המודרני בו משתמש הרב על מנת להציג את שיטתו לתלמידים. המונח הקלאסי בו השתמשו הראשונים והאחרונים לביורור דומה הוא "למאי נפקא מינה?". העיסוק בנפקא-מינות הוא מעמודי התווך של הלימוד הבריסקאי, והחלפת המונח ל'היקף' עוזרת לתלמידי הרא"ל להבין כי למעשה מדובר בחיפוש אחר היקף הדין.

גם אופי הדיון בשיעור מותאם למטרה המשולשת. לעומת שיעור מסורתי, הנפתח בלימוד הגמרא ולאחריו עיון בשיטות רש"י ובעלי התוספות, שיעוריו של הרא"ל מתנהלים סביב העיון הרעיוני ביסודות הדין ומתמקדים רק במקורות המאפשרים את אותו פיתוח רעיוני מסודר. לרוב, הרב משתמש בטקסט רק כדי לבסס או לדחות הבנה לגבי אופי הדין, או בתור מעבר משלב בדיון לשלב הבא אחריו.

נקודה אופיינית נוספת בשיעוריו של הרא"ל היא ההקפדה להפריד בין נושאים שונים המשתלבים בתוך סוגיה אחת ולעתים אף בתוך מקור יחיד. לשם כך מדגיש הרב את הצורך לנסח ולדון בנפרד בכל הנחות היסוד העומדות בבסיסה של כל שאלה או הווא-אמינא בגמרא, ולאור הנחות אלו להבין את הנקודה המדויקת שנקבעה כמסקנת הסוגיה או שעליה יש מחלוקת. פעמים רבות, בירור זה משמש כבסיס לאופציות השונות שהוצגו בתחילת השיעור כאפשרויות אפריורית.

ה. סיום

שיטתו של הרא"ל כוללת את הכלים הלימודיים שהצגנו ואחרים נוספים. כלים אלו אפשרו למאות ואלפי תלמידים לפתח את היכולת ללמוד בעיון בדרך הלימוד הבריסקאית, ברמה גבוהה ובאופן עצמאי. כיום, יש המנסים ללמד בצורה הדומה לצורת הלימוד של הרא"ל ויש שהוסיפו נדבכים נוספים על גבי אותו לימוד, אך כולם נכנסו למעגל הלומדים בזכות מורנו ורבנו הרב אהרן ליכטנשטיין ודרך הוראתו המיוחדת.

בשם אלפי התלמידים, ובעיקר בשם עצמי, אני מודה לו על שהעריב לי את תורת ה' והפך אותה לתורת; תורה שבזכות לימודי אצלו אני מנסה להגות בה יומם ולילה.